

Голі-Оглу Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови та слов'янської філології
Приазовського державного технічного університету

МОТИВАЦІЙНА БАЗА ФРАЗЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ: ЗІСТАВНИЙ ВИМІР

Анотація. У статті подається детальний зіставний аналіз мотиваційних баз фразем української і російської мов із урахуванням їх початкового семантичного наповнення і процесу розвитку цього наповнення упродовж функціонування мовної одиниці (діахронічний аспект). Мовний матеріал класифіковано за типом семантичної мотивації фразем і рівнем семантичної тотожності у двох східнослов'янських мовах на широкому етнолінгвістичному і культурологічному тлі.

Ключові слова: фразема, мотиваційна база, семантична мотивація, фразеологічний фонд, семантичне наповнення, варіативність компонентів.

Постановка проблеми. Фразеологічні системи споріднених мов є віддзеркаленням і сублімацією життєвого колективного досвіду, культури, ментальних особливостей народів, їхньої концептуальної когнітивної діяльності, тобто тих компонентів, із яких упродовж історичного розвитку нації формувалася національна картина світу. Мовна картина світу створюється: а) номінативними засобами мови – лексемами, стійкими номінаціями, фразеологізмами, що фіксують результати членування і систематизації об'єктів національної дійсності, а також лакунами різних типів; б) функціональними засобами мови – відбором лексичних і фразеологічних одиниць для процесу комунікації; в) образними засобами мови – національно специфічною образністю, метафорою, символікою, внутрішньою формою (вмотивованістю) лексем і фразем тощо; г) фоносемантикою мовних одиниць [3, с. 62]. Зіставлення фразеологічних систем різних мов, навіть споріднених, є зіставленням двох мовних світів, двох картин світу, що, хоча і розвивалися паралельно, контактено, проте мають не лише спільні мовно-структурні елементи, а й диференційні, національно специфічні. У мовознавстві побуває думка, що за будовою однієї мови не можна вивчити будову іншої мови так само, як за планом одного міста неможливо оглянути інше місто. Національна специфіка концептосфери знаходить своє відображення і в національній специфіці семантичних просторів мов, що формуються номінативними одиницями (лексемами, фраземами тощо) та їхнім семантичним наповненням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зіставна фразеологія української і російської мов сьогодні не має значних системних досліджень, хоча окремі питання були предметом студіювання багатьох лінгвістів, зокрема Ю.О. Жлуктенка, І.І. Ковалика, Г.П. Їжакевич [5], О.С. Мельничука, Й.Ф. Андерша, І.А. Стоянова, Л.С. Паламарчука, В.Н. Бублика, В.М. Русанівського, В.М. Брицина, Л.В. Бублейник [1] та ін. Проте цікавим, на наш погляд, було б дослідження мотиваційної бази фразеологічних одиниць двох споріднених мов, якими є українська і російська, адже семантична мотивація недискретних мовних одиниць – фразем – на перший погляд може бути про-

зорою, однак під час аналізу глибинного смислу та історії розвитку семантики такої одиниці виявиться затемненою, хибною.

Метою статті є зіставний аналіз мотиваційних баз компонентів фразеологічних фондів двох східнослов'янських мов, із урахуванням початкового семантичного наповнення фразем і процесу розвитку цього наповнення упродовж функціонування мовної одиниці (діахронічний аспект).

Виклад основного матеріалу. Спільні і диференційні риси елементів українського і російського фразеологічних фондів є результатом розвитку мотиваційної бази, внутрішньої форми, образності фразем цих мов. Незважаючи на те, що переважна частина східнослов'янського фраземного фонду генетично сягає одних і тих самих джерел, значна частина фразеологічних одиниць цих мов є суттєво розбіжними за мотиваційною базою, внутрішньою формою, образною основою і метафоричністю. Первинне семантичне наповнення фраземи на синхронічному рівні не проявляється, а тому є несуттєвим для носіїв сучасної літературної мови, проте воно опосередковано впливає на план змісту одиниці, її оцінний характер, систему додаткових семантичних відтінків і стилістичний статус. Мотиваційні основи фразем української і російської мов можуть бути тотожними, а можуть мати різний ступінь розбіжності. З огляду на цей факт, фразеологічні одиниці двох мов за типом семантичної мотивації можемо поділити на групи:

Фраземи, що мають **спільну мотиваційну базу** в українській і російській мовах: *брати голірuch // брать голыми руками; уписувати нову сторінку // вписывать новую страницу; то тут, то там // то тут, то там; тільки тінь залишилася // только тень осталась; усім миром // всем миром; усім скопом // всем скопом; як рукою зняло // как рукой сняло; крапля в морі // капля в море* тощо. Фраземи цієї групи є різними за генетичною характеристикою; серед них: а) фразеологічні одиниці античного походження, що мають інтернаціональний статус в усіх індоєвропейських мовах (*нитка Ариадни // нить Ариадны; дари данайців // дары данайцев; прокрустове ложе // прокрустово ложе; авгієві стайні // авгиевы конюшни; домоклів меч // домоков меч; скринька Пандори // ящик Пандоры; гомеричний сміх (регит) // гомерический смех (хохот); еолова арфа // золова арфа*); б) фразеологічні одиниці літературного походження, наявність яких у більшості мов Європи зумовлюється особливостями розвитку загальноєвропейського літературного процесу, «діалогічністю» національних європейських літератур, тобто їхньою відкритістю для втручань (*о часи, о звичай! // о времена, о нравы!; золотий вік // золотой век; горе від розуму // горе от ума; Фігаро тут, Фігаро там // Фигаро тут, Фигаро там; кохання кожен вік підвладний // любви все возрасты покорны*); в) фраземи біблійного походження, що увійшли до східнослов'янських мов за часів поширення християнства візантійського зразка на теренах Східної Європи

і мають компоненти старослов'янського походження (*голос волаючого у пустелі // голос вопиющего в пустыне; манна небесна // манна небесная; неопалима купина // неопалимая купина; єгипетська кара // египетская казнь*); г) фразеологічні одиниці термінологічного походження (професіоналізми), що були взяті літературною мовою зі спеціальної лексики гончарів, моряків, рибалок, знахарів, пивоварів, ткачів і швачок, військових та представників інших ремісничих цехів (думасмо, це відбулося за доби Середньовіччя), зокрема *прямим курсом // прямим курсом; перша скрипка // первая скрипка; поли вріже та тікай // полу отрежь да уйди; провідна зірка // путеводная звезда; тримати порох сухим // держать порох сухим; понюхати пороху // понюхать пороха; з піднятим (відкритим) забралом // с поднятым (открытым) забралом; бойове хрещення // боевое крещение* тощо; д) фраземи розмовного (просторічного) походження (*приший кобилі хвіст // приший кобыле хвост; очі розбігаються // глаза разбегаются; ось де собака заритий // вот где собака зарыта; не велика біда // не велика беда; сміх напав // смех напал; сідати в калюжу // сесть в лужу* тощо). Як бачимо, навіть варіативність компонентів (якщо вона зустрічається) у фразем цієї групи має спільний характер, що свідчить про спільне походження цих мовних одиниць у східнослов'янському мовному просторі.

Фраземи, що мають у двох мовах **кілька мотиваційних основ**, які реалізуються в синонімічних зворотах; ці мотиваційні основи зближуються, перетинаються, проте не збігаються повністю. У межах цієї групи маємо можливість виділити такі генетичні підгрупи: а) найбільшу кількість становлять фраземи розмовного (часом просторічного) походження, що в українській і російській мовах мають спільну мотиваційну базу в одному звороті, а в інших – змістова і мотиваційна структура під час формування набули істотних розбіжностей, що відбулося на сучасному стані фраземного значення. Наприклад, *так йому і треба; катюзі по заслугі; по злочину і кара; своїм шляхом пішов // так ему и надо; туда ему и дорога; и поделом ему; по заслугам вора жалуют; поделом вору и мука* – «хтось розплачується за свої проступки справедливо, одержує покарання відповідно до злочину» [6, с. 83]; *без сьомої клепки в голові; бракує однієї (сьомої, десятої) клепки; не має гаразду в голові // клёпок не хватает в голове; винтиков не хватает* – «про дурнувату, обмежену людину» [6, с. 13]; *ні з того ні з сього; ні сіло ні впало; з доброго дива // ни с того ни с сего; с бухты-барухты* – «раптом»; *міняти шило на швайку (шило на мило, шило на мотовило); промінати індика на бика, промінати ремінець на личко // менять шило на швайку; променять кукушку на ястреба; менять сапоги на лапти* – «здійснити не вигідний обмін» тощо; б) фраземи-прислів'я фольклорного походження, що мають структуру речення, проте семантична цілісність, емоційність, наявність спільного оцінного компонента, відносна стійкість компонентного складу, обмеженість варіативності компонентів, а головне – мотивованість і образність семантики зближують їх із фраземами-словосполученнями і надають їм подібної типологічної характеристики: *з миру по нитці – голому сорочка; з хати по нитці – сироті свитина (сирота у свитці) // с миру по нитке – голому рубашка (рубашка)* – «від усіх потрошку, а виjde щось значне, відчутне для когось одного» [6, с. 72]; *що маємо – не обасмо, (а) втративши – плачемо; тоді йому ціну визнає, як його втратить // что имеем – не храним, потерявши – плачем* – «жартівливий натяк на чію-небудь легковажність» [6, с. 236]; *яблуко (яблучко) від*

яблуні (яблуньки) недалеко відкочується; яке дерево – такий клин; яка хата – такий тин; який батько – такий син // яблоко (яблочко) от яблони (яблоньки) недалеко падает – «про того, хто подібний за характером, поведінкою до своїх батьків»; *що з воза впало, те пропало; що з мосту (в воду) впало, те пропало // что с воза упало, то пропало* – «що загублене, втрачене, того не повернеш»; *на бідного Макара всі шишки летять; як бідному женитись, так і ніч коротка; бідному все вітер в очі; на похиле дерево й кози скачуть (плигають); пішого сокола і ворони б'ють; бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть); на убогого всюди капає // на бедного Макара все шишки валяются; как бедному жениться, так и ночь коротка* – «на сумирну, нещасну людину одна за одною звалюються неприємності; їй за все дістается» [6, с. 103]; *на безриб'ї (на безвідді) і рак риба; у степу і хрущ м'ясо; на безлюдді і Хома чоловік // на безрыбье и рак рыба; на безлюдье и Фома дворянин* – «за відсутності кращого годиться і той, що є (те, що є)». Слід звернути увагу на більшу довжину синонімічного ряду фразеологічних одиниць цієї підгрупи, вищій рівень їхньої емоційності й оцінної характеристики, потенційні можливості римування в українській мові і відсутність семантичних варіантів у російській. Окрім того, фіксуємо наявність у російських фраземах цієї групи україномовних компонентів (*воз, свитка*), що свідчить про їхнє південноросійське, думасмо, фольклорне походження [2, с. 83].

Фраземи, що у двох східнослов'янських мовах мають **різні мотиваційні бази**, різний компонентний склад і рівень його варіативності; такі одиниці становлять незначну частку у фразеологічних фондах близькоспоріднених мов і мають переважно фольклорне походження: *знай, козо (корово), своє стійло; знай, кобило, де брикати; швець, знай своє шевство, а в кравецтво не лізь; не коваль, то й рук не погань; не літай, вороно, в чужії хорони // всяк сверчок знай свій шесток* – «про того, хто веде себе невідповідно до свого становища, втручається не у свої справи» [6, с. 232]. Проте є в цій групі і фраземи-словосполучення просторічного походження, зокрема *як виметено // хоть шаром покати* – «нічого немає, зовсім пусто»; *як реп'ях (шевська смола) пристає (причепитися) // как банный лист пристаёт* – «нахабно, невідступно переслідувати когось, набридати комусь своїми вимогами, запитаннями»; *хай тобі (йому) грець // будь ты (он) неладен* – «виражає сильне незадоволення, бажання позбавитися чогось (когось) неприємного»; *піймавши (скуштувавши) облизня; шилом патоки вхопивши, облизавши макагона // несолоно хлебавши; остаться при пиковом интересе* – «1. Лишитися без того, на що розраховував, сподівався, чого добивався; зазнавати невдачі; 2. Дістати відмову при сватанні» [6, с. 144]; *чур (чур) тобі (йому) нек тобі (йому) // чёрт с тобой (с ним)* – «хай залишиться так, як є, без змін».

Фраземи з різною мотиваційною базою, невідповідною внутрішньою формою і різним компонентним складом в українській і російській мовах пов'язані насамперед із традиційною обрядовою і релігійною сферами. Наявність таких одиниць у зіставлюваних мовах обумовлена специфікою і автентичністю народних звичаїв, обрядових дій, ритуальних атрибутів, актантів обрядового дійства, народних уявлень про природні явища, етнічною унікальністю предметів матеріальної культури тощо. Наприклад, укр. *на відчай душі* – «відчайдушно, не думаючи про наслідки» – пов'язане з уявленням українського народу про душу, що може мати матеріальну оболонку; від цієї фраземи, на нашу думку, походять слова *відчайдушно, відчайдух*,

адже фразема є більш архаїчною за зазначені лексичні одиниці. Російський відповідник *очертя голову* має іншу внутрішню форму, яка пов'язана зі звичаєм окреслювати навколо себе коло, що виконує функцію оберегу від нечистої сили. Зазначений ритуал пов'язаний із символікою кола і коловороту – руху по колу, що є основою уявлення слов'ян про світоустрій, зміну пір року, часові трансформації [4, с. 534–535]. Окрім того, така ритуальна дія має на меті чітко розмежування «свого» простору і «чужого», а коловоротна лінія виступає своєрідною межею між цими двома світами, які, особливо в святкові дні, можуть накладатися один на одного, а межа між ними стає прозорою або зовсім зникає як на Зеленого Юрія (Зелені Свята). Проте такий ритуал-оберег притаманний усім слов'янським народним культурам, зокрема і українській, а, отже, є спільнослов'янським за своїм функціональним статусом.

Висновки. Фразеологічні одиниці української і російської мов за рівнем мотивації, прозорістю внутрішньої форми, образною базою поділяються на групи: 1) фраземи, що мають спільну мотиваційну базу у двох мовах; 2) фраземи, що мають у двох мовах кілька мотиваційних основ, які реалізуються в синонімічних зворотах; ці мотиваційні основи зближуються, перетинаються, проте не збігаються повністю; 3) фраземи, що мають різні мотиваційні бази, різний компонентний склад і рівень його варіативності, різну внутрішню форму в українській і російській мовах.

Українська і російська фразеологія пройшли довгий шлях формування і розвитку, упродовж якого набули як спільних, так і відмінних рис, що зумовило наявність у цих східнослов'янських мовах спільного і диференційного фразеологічних фондів. Проте значну частку в цьому фонді становлять національно марковані фразеологічні одиниці, що відбивають національні реалії, культурну, обрядову сферу, вірування, побут і фольклор двох східнослов'янських народів. Істотні специфічні риси було зафіксовано в мотиваційній базі, семантичній мотивації досліджених фразем. Процес фразеологізації словосполучень ґрунтується на метафоризації, проте метафорична основа та образність фраземи впродовж її функціонування перестають усвідомлюватися і втрачають прозорість для носіїв мови.

Література:

1. Бублейник Л.В. Проблемы контрастивной лексикологии украинского и русского языков. Луцк: Вольнский педагогический институт, 1996. 347 с.

2. Голи-Оглу Т.В. Зіставна лексикологія української та російської мов: навч. посіб. Маріуполь: ДВНЗ «ПДТУ», 2017. 154 с.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: Восток-Запад, 2007. 314 с.
4. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. М.: Международные отношения, 1999. Т. 2. 704 с.
5. Ижакевич Г.П., Гриценко П.Е., Кононенко В.И., Кудрявцева Л.А., Романова Н.П. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология (Синхронический и диахронический аспект). К.: Наукова думка, 1991. 384 с.
6. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / уклад. І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. Харків: Прапор, 1997. 462 с.

Голи-Оглу Т. В. Мотивационная база фразем в украинском и русском языках: сопоставительный аспект

Аннотация. В статье представлен детальный анализ мотивационных баз фразем украинского и русского языков с учетом их первоначального семантического наполнения и процесса развития этого наполнения в течение функционирования языковой единицы (диахронный аспект). Языковой материал классифицирован по типу семантической мотивации фразем уровню их семантической тождественности в двух восточнославянских языках на широком этнолингвистическом и культурологическом фоне.

Ключевые слова: фразема, мотивационная база, семантическая мотивация, фразеологический фонд, семантическое наполнение, вариативность компонентов.

Goli-Oglu T. Motivational base of phrasemes in Ukrainian and Russian: comparative aspect

Summary. The article represents a detailed analysis of motivational bases of phrasemes in Russian and Ukrainian with due regards to their original semantic filling with in the period of functioning of a language unit (diachronic aspect). The language material was classified according to the type of semantic motivation of phrasemes and the level of their semantic similarity in two Slavonic languages against the wide ethnic and cultural back ground.

Key words: phraseme, motivational base, phraseological stock, semantic filling, components variability.